

Lalik, Tadeusz

"Mazowsze w drugiej połowie XVI w.
Atlas historyczny Polski", pod red.
Władysława Pałuckiego, Warszawa 1973
: [recenzja]

Rocznik Mazowiecki 7, 332-334

1979

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ustrzegł się szeregu drobniejszych, a nawet i poważniejszych potknięć. Oto najważniejsze z nich:

Ograniczenie terytorialne obszaru ewidencjonowanych grodzisk tylko do dawnego województwa warszawskiego, które — jak wiadomo — nie obejmowało całego historycznego Mazowsza i Podlasia. Należało wobec tego podać tytuł publikacji bardziej adekwatny do treści.

Ukazanie się wydawnictwa przed zakończeniem pełnej weryfikacji stanowisk nie pozwoliło także na opracowanie pełnych materiałów dla 15 wymienionych w książce grodzisk.

Poważniejsze wątpliwości może budzić chyba przedwczesne skreślenie niektórych stanowisk z listy grodzisk. Dotyczy to w szczególności grodziska w Czernicach Borowych w województwie ciechanowskim. Autorzy nie we wszystkich przypadkach wykorzystali dostępne im materiały weryfikacyjne (zob. hasło „Szreńsk” s. 140). Pominęto zawarty w Informatorze Archeolo-

gicznym komunikat o prowadzonych w 1974 r. badaniach, stwierdzających istnienie śladów grodziska. (Informator Archeologiczny — Min. Kult. i Szt., Gen. Konser. Zabytków i PAN — IHKM, Warszawa 1975, s. 265, Szreńsk — Zamek Dziedziniec, B. i M. Piotrowscy).

Mimo tych i innych mankamentów otrzymaliśmy publikację wartościową i użyteczną, o efektywnej szacie graficznej i starannej stronie edytorskiej, wymagającą jednak umiejętnego i uważnego korzystania, w szczególności w odniesieniu do nie zweryfikowanych stanowisk oraz skreślonych z listy grodzisk. Wydaje się celowe przygotowanie następnej, rozszerzonej edycji, która zgodnie z tytułem objęłaby obszar całego Mazowsza i Podlasia i uwzględniłaby ponowną weryfikację stanowisk wątpliwych oraz aktualny stan badań archeologicznych prowadzonych na Mazowszu i Podlasiu.

Henryk Smuda

Mazowsze w drugiej połowie XVI w. Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI w. nr 7 pod red. Władysława Pałuckiego opracowali: Anna Dunin-Wąsowiczowa, Irena Gieysztorowa, Józef Humnicki, Wanda Lewandowska, Kazimierz Pacuski, Władysław Pałucki, Henryk Rutkowski. Mapa w skali 1:250 000 (2 ark.), plany i herby miast wojewódzkich; cz. II — Komentarz, indeksy, Instytut Historii PAN, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1973, ss. 255, mapy w tekście i teka osobno.

Mapa Mazowsza w drugiej połowie XVI w. wraz z obszernym, choć jednocześnie zbyt zwiększonym tomem komentarzy w poważnym stopniu zapełnia lukę w znajomości ziemi Rzplitej w dobie złotego wieku, za ostatnich Jagiellonów i Stefana Batorego. Przygotowana została przez zespół warszawskiej Pracowni Atlasu Historycznego, początkowo związany z TNW, od jesieni 1953 r. należący do Instytutu Historii PAN. Zespołem tym przez wiele lat kierował Stanisław Herbst.

Podstawę źródłową mapy stanowią

rejestry poborowe z drugiej połowy XVI w. uzupełnione informacjami innych źródeł, głównie lustracji i inwentarzy królewskich, w mniejszym stopniu wizytacji kościelnych. Jej główną treść, podobnie jak innych map dotyczących XVI w., stanowi ustalenie pełnej sieci osadniczej. W serii tej ukazała się m.in. mapa woj. lubelskiego (S. Wojciechowski, 1966) opracowana w sposób podobny. Ale Lubelszczyzna jest regionem znacznie mniejszym od Mazowsza. Więcej też na jej terenie znajduje się dużych wsi, zakładanych i

rozbudowywanych przez wielką własność od schyłku średniowiecza.

Natomiast w wypadku Mazowsza szczególne trudności powodowała identyfikacja dużej liczby drobnych osad i przysiółków zamieszkałych i rozbudowywanych przez zagrodową szlachtę. Wiele z nich zmieniało nazwy, inne były okresowo pomijane w rejestrach poborowych, źródle o charakterze podatkowym, notującym więc liczbę włók, od których uiszczano podatek, a nie faktycznie istniejących. Niejednokrotnie też pisarze poborowi łączyli mniejsze osiedla, wpisując pobrane z nich sumy pod nazwą większego. Jednak tylko 1,3% z ogólnej liczby 6679 zarejestrowanych w kartotekach osad nie zostało zlokalizowanych na mapie. Pełen ich wykaz znajdujemy w części tekstowej. Przy redagowaniu całości wykorzystano doświadczenia w opracowaniu mapy woj. płockiego ok. 1578 r., wykonanej w skali 1 : 200 000, ze znacznie szerszym programem — dokładniejsza skala zróżnicowania osad oraz liczne arkusze problemowe¹.

Pozwoliło to wypośrodkować metodę przedstawiania znacznie większego terytorium — całości Mazowsza — w skali niewiele większej, z zachowaniem głównej treści mapy podstawowej. Nazewnictwo przedstawiono w formie z XVI w. ale o uproszczonej naturalnie i uwspółcześnionej pisowni, zweryfikowanej z udziałem językoznawców i prof. A. Wolffa, którego kartoteka „Słownika geograficzno-historycznego Mazowsza w średniowieczu” była autorem mapy w niejednym pomocna.

Wyróżniono wsie i miasta, wielkość

osad, a także miejscowości parafialne. Zaznaczono stan zalesienia przedstawiony w końcu XVIII w. na ówczesnych mapach. Białe więc plamy pozabawione sygnatur miejscowości oznaczają główne rejony kolonizacji, która miała miejsce między schyłkiem XVI a drugą połową XVIII w. Prowadzona była ona przede wszystkim na Mazowszu północno-wschodnim: Zagajnica nad Narwią (późniejsza Puszcza Kurpiowska) i na obszarze międzyrzecza Bugu i Narwi. Wprowadzono granice administracyjne do parafialnych włącznie, kolorami sygnatur wyróżniono rodzaje własności — szlacheckiej, królewskiej i kościelnej. Uwzględniono też przebieg głównych szlaków komunikacyjnych. Stosunkowo liczne nazwy fizjograficzne, rzek, strumieni, bagien i puszczy wzbogacają treść mapy. Tu można by zaproponować drobne uzupełnienia, np. nazwa Polesie, wspomniana w różnych źródłach z XVI w., a także w opisie Mazowsza A. Święcickiego, oznaczała wschodnią, zawiślańską część ziemi czerskiej.

Obszerna i bardzo pożyteczna część komentarzy nie została ograniczona do niezbędnych wyjaśnień. Znajdujemy w niej wiele obserwacji o charakterze syntetyzującym, bowiem opracowanie mapy tworzy dogodną, choć dodajmy tylko fragmentarycznie wykorzystaną możliwość przedstawiania syntetycznego obrazu zasiedlenia i zagospodarowania dzielnicy. Znajdujemy tu omówienia podstawy źródeł pisanych (I. Gieysztorowa) i kartograficznych (H. Rutkowski), środowiska geograficznego (J. Humnicki, K. Pacuski), zasad lokalizacji miejscowości (H. Rutkowski), charakteru, wielkości i liczby osad (I. Gieysztorowa), przynależności własnościowej osadnictwa i kwestii nazewnictwa (W. Pałucki), charakterystyki dróg (H. Rutkowski). Zamieszczone w atlasie plany miast wojewódzkich zostały sporządzone przez W. Szaniawską (Warszawa), K. Pacuskiego (Płock) i W. Ka-

¹ *Województwo płockie około 1578 r. Atlas historyczny Polski, seria A, mapy szczegółowe nr 2 pod kierownictwem S. Herbsty opracowali: I. Gieysztorowa, J. Humnicki, J. Lemené, A. Zaboklicka, plan miasta Płocka opracował R. Cieśla. Instytut Historii PAN, Warszawa 1958, ss. 108 + teka map i kartogramów.*

linowskiego (Rawa). Herby województw i miast omówił H. Rutkowski.

Otrzymałmy opracowanie stanowiące podstawową pomoc nie tylko dla studiów nad drugą połową XVI w., lecz także dla badań czasów wcześniejszych i późniejszych. Powinno znaleźć się ono w warsztacie każdego badacza regionalnych dziejów Mazowsza w Polsce przedrozbiorowej.

Patrząc na pięknie wykonaną i czytelną mapę rozległej dzielnicy, plastycznie dostrzegamy zjawiska jej wewnętrznej zróżnicowania. Wyraźnie np. zaznacza się region łowicki — miejscowe dobra arcybiskupów gnieźnieńskich charakteryzuje istnienie dużych

osad wiejskich. W ogóle mapa ukazuje związek większych osad wiejskich z dominialną własnością ziemską. Widzimy też odrębności struktur sieci parafialnej poszczególnych rejonów i mniej wyraźnie struktur sieci miejskiej.

Należy postulować, by w przyszłości mapa podstawowa została wzbogacona atlasem map szczegółowych i kartogramów ilustrujących różne zjawiska życia gospodarczego, społecznego i kulturalnego. Mapa bowiem i kartogram mogą być przydatnym narzędziem zarówno syntezy, jak też analizy.

Tadeusz Lalik

Marceli Nowotko „Marian”, „Stary” 1893—1942. Artykuły biograficzne, wspomnienia, dokumenty, „Książka i Wiedza”, Warszawa 1974, ss. 494.*

Publikacja składa się z trzech części. W pierwszej znajdują się artykuły biograficzne pióra Benona Dymka (lata młodości Marcelego Nowotki i jego działalność polityczna na Mazowszu), Antoniego Czubińskiego (działalność konspiracyjna w szeregach KPP) oraz Mariana Malinowskiego (Marceli Nowotko twórca Polskiej Partii Robotniczej).

Część druga zawiera 40 relacji o Nowotce, napisanych przez współtowarzyszy walki i przyjaciół. Ułożone zostały chronologicznie i w przeważającej mierze publikowane po raz pierwszy.

W części trzeciej zamieszczono dokumenty i materiały powstałe w okresie kształtowania się PPR. Znaj-

dują się tam: biografia napisana przez Nowotkę w Białymstoku w dniu 20 kwietnia 1940 r., pięć odezwo PPR (w tym również projekt pierwszej odezwy programowej PPR opracowanej przez Grupę Inicjatywną), których Nowotko jako pierwszy sekretarz Komitetu Centralnego partii był współtwórcą i redaktorem, 28 artykułów opublikowanych w prasie centralnej PPR przy współpracy i za wiedzą Nowotki w okresie pełnienia przez niego funkcji I sekretarza („Trybuna Wolności”, 1 II—15 XI 1942, „Okólnik”, II—X 1942, „Trybuna Chłopska”, VI—VII 1942). Dział trzeci zamyka seria listów (niektóre we fragmentach) z korespondencji radiowej Nowotki z sekretarzem generalnym Komitetu Wykonawczego Międzynarodówki Komunistycznej Georgi Dymitrowem.

Sylwetkę bohatera publikacji przybliży czytelnikowi stosunkowo bogata ikonografia, zamieszczona w książce w większości po raz pierwszy. Ilustracje

* Komitet Redakcyjny: Henryk Szafrański (przewodniczący), Alfred Wałek (wiceprzewodniczący), Benon Dymek (sekretarz), Władysław Chabowski, Antoni Czubiński, Bogusław Gierlach, Marian Malinowski, Tadeusz Tarnogrodzki.